

BAIBA DUMPE

PODNIECĪBA LATVIEŠU FOLKLORĀ

Šī darba mērķis ir atpazīt ar podniecību saistītus elementus folklorā un iespēju robežās noteikt šo elementu piederību podniecības attīstības periodam. Līdzšinējā pieredze folkloras jomā liecina, ka tiešs podniecības procesu attēlojums tajā nav atrodamas. Skatot lielākos laikposmos, var nošķirt divas amata attīstības stadijas:

- podniecība kā mājsaimniecības sastāvdaļa, kāda tā pastāvēja līdz dzelzs laikmeta beigām, proti, 13. gadsimtam (1. att.);
- podniecība kā patstāvīga amatniecības nozare, tās aizsākumi meklējami 10. gadsimtā (2. att.).

1. att. Apmetās keramikas (vidējais un vēlāis dzelzs laikmets) atdarinājums – Baiba Dumpe

Īsi raksturojot pirmo periodu, jāuzsver, ka trauki tika izgatavoti bez podnieka ripas. Tie tika veidoti no māliem, kuru masā bija iemīcīts liels daudzums akmens zvirgzdu. Pieņemts uzskatīt, ka traukus gatavoja sievietes, kas šo darbu veica atbilstoši katras saimes vajadzībām. Tradīcija veidmai piejaukt zvirgzdus Latvijas teritorijā nostabilizējusies jau bronzas laikmetā [9]. Tātad var secināt, ka apmēram divus tūkstošus gadu paaudzi pēc paaudzes tika vākti piemēroti akmeņi, tie izkarsēti ugunī, samalcināti un iejaukti trauku gatavošanai paredzētajā māla masā. Šai procedūrai vajadzēja

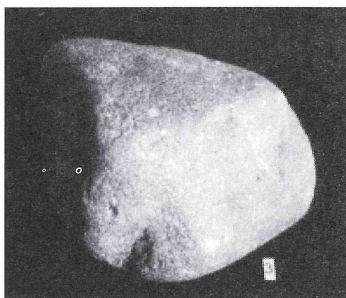
2. att. Agrās ripas keramikas (10.–13. gs.) atdarinājumi – Baiba Dumpe

radīt priekšstatu par akmeni ne tikai kā par mūžīgu un nemainīgu objektu, bet arī kā irstošu un iznīcībai pakļautu materiālu (3. att.). Tātad uz atmiņām par senāko podniecību varētu norādīt tiklab mālu saistība ar sieviešu darba jomu, kā arī priekšstati par akmens sairšanu, iznīkšanu.

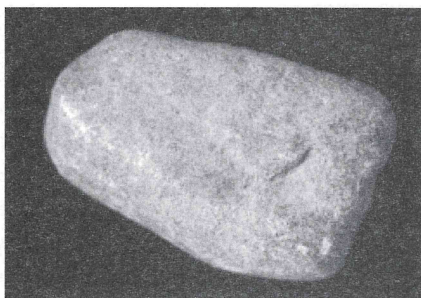
Nākamā perioda raksturīgākās iezīmes ir podnieka ripas izmantošana un amatnieku, domājams, pārsvarā vīriešu darbs. Tas noteica podniecības izslēgšanu no ikdienišķo darbu kategorijas. Jāpiebilst, ka zvirgzdu izmantošana veidmasā turpinājās arī ripas keramikā un vietām saglabājās līdz pat 19. gadsimta beigām – tas varētu sekmēt minēto priekšstatu saglabāšanos.

Šim nelielajam apskatam par pamatu tika ņemtas tautasdziesmas, kas kopš 1979. gada publicētas akadēmiskajā izdevumā “Latviešu tautasdziesmas” [3] (turpmāk tekstā – LTdz), kā arī buramvārdi (tika izmantots profesora Kārļa Strauberga vākums [sk. 8]). Kā tēmas raksturvārdi tika izraudzīti podniecības izejmateriāli: *māli*, *zvirgzdi*, *akmens*, *ola*, *olis*. Sākotnēji uzmanība tika pievērsta arī podniecības izstrādājumu nosaukumiem, tomēr, tēmā iedziļinoties, kļuva skaidrs, ka šī joma prasa atsevišķu pētījumu sadarbībā ar etnogrāfiem.

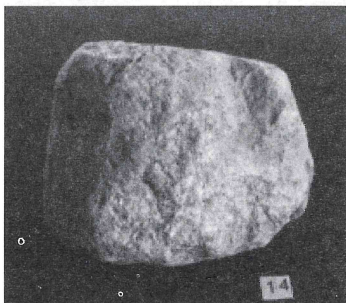
Mālu pieminējumu tautasdziesmās izdevās konstatēt 84 reizes 80 dziesmās (kā pamatdziesmās, tā variantos), turklāt lielākā daļa dziesmu (45) ir saistīta

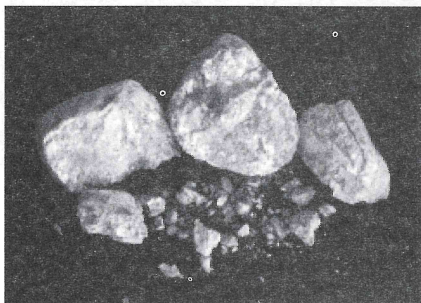
1. paraugs

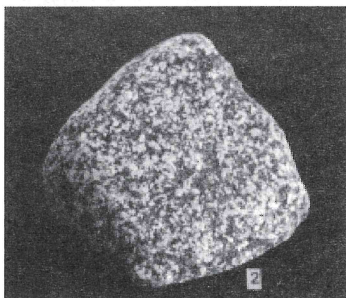
4. paraugs

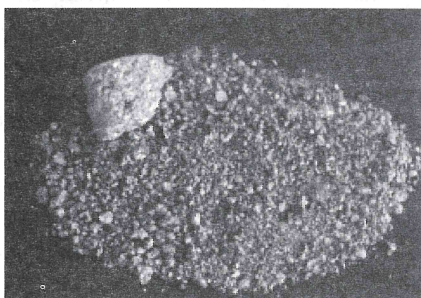
2. paraugs

5. paraugs

3. paraugs

6. paraugs

3. att. Akmeņu paraugi no zvīrgzdu sagatavošanas eksperimentu sērijas: 1, 2, 3 – akmeņi pirms karsēšanas; 4, 5, 6 – izkarsēti akmeņi. Zvīrgzdu sagatavošanai derīgs 3. paraugs

ar lauku un dārza darbiem. Trīs dziesmās minēts māla klons, plāns. Divās dziesmās konstatētais mālu mīšanas motīvs pieļauj atšķirīgu skaidrojumu:

Citām mātēm smuki dēli,
Man tik tādi knēveliši;
Citas mātes godos veda,
Man tik **māla minējiņi**.
LTdz 32 762

Saimniekam viena meita,
Tā ciemā, tā sētā:
Ciemā danču vedējiņa,
Sētā **mālu minējiņa**.
LTdz 18 651

Pirmajā dziesmā, visticamāk, minēta staigāšana pa māla klonu, turpretī otrajā, iespējams, mālu mīcīšana (4. att.). Uz to norāda vārda *māli* daudzskaitļa formas lietojums 20 dziesmās, kur šī darbība ir nepārprotama – mālu mīcīšana kā viens no smagākajiem darbiem tiek novēlēta vācietim, kungam, vagaram ellē, viņā saulē. Raksturīgi piemēri:

Vāciešam, kundziņam,
Šai saulē laba dzīve;
Jau viņā saulītē
Dvēselīte **mālus mīs**.
LTdz 20 609

Vāciešam tievas kājas,
Tievi gari zābaciņi;
Tas varēja **mālus mīt**
Pašā elles dibenā.
LTdz 20 694

4. att. Mālu mīcīšana ar kājām jeb mālu mīšana

Šis motīvs sasauca ar plašu dziesmu kopu, kuru vislabāk raksturo divrinde: "Es vācietim tā darītu, / Kā vācietis man darīj'". Līdzās tādiem darbiem kā mežā braukšana un rijas kulšana tiek minēta arī dancināšana uz karstiem ķieģeļiem. Pēdējais motīvs mūsdienās parasti tiek uztverts pārnestā nozīmē – kā ciešanu un sāpju novēlējums, tomēr tam ir pilnīgi reāls pamats. Par to tieši runāts tikai vienā dziesmā, sniedzot konkrētu darbības attēlojumu:

Kur tu skriesi, Jēkabiņ,
Ar tām baltām biksītēm?
– Skrieš' uz muižu **mālus mīt**,
Kungam klēte nodegusi.
LTdz 20 319

Skaidrs, ka šis dziesmas radušās smagākajā dzimtbūšanas periodā 18. gadim, kad muižu atjaunošanai pēc karadarbības postījumiem, kā arī vēlākai pārbūvei un paplašināšanai bija nepieciešami būvmateriāli – ķieģeļi. Lai tos izgatavotu, nācās ar kājām samīcīt lielu daudzumu mālu. Ņemot vērā materiāla lielo siltumietilpību, ceplī atdzisa lēni, un, iespējams, apdedzinātos ķieģeļus bija jāizkrauj vēl karstus. Ar šo darbu saistās daudz negatīvu emociju, un tas nav asociējams ar podniecību tās šaurākā izpratnē.

Turpinot *mālu mīšanas* tēmu, jācītē viena dziesma, kurai ir daudz paralēlu motīvu buramvārdu pierakstos:

Dari, dari, sviestiņi,
Metiesi kaudzē
Kā buļļa piere,
Kā māla mīdeklis.
LTdz 24 991

Sviesta vārdi: "**Pikiem, māliem** manā ķernē, kaimiņu sievām tīras suliņas"; "Man ķerne **pikā, mālā**, Trīnei ķerne tīrā sulā" [8 1939, 261].

Piena, sviesta vārdi: "Zila govs peld pa jūru platim ragim, četrim pupim. Mīļā Māriņa, vērp zīda diegu, vērp priekš sevim, vērp priekš manim, kā man laumas, raganas sasit. Saskrēja, sabrauca deviņi svīstu rati, deviņi kreimu rati. Lai mans svīstiņš tik bīzs kā **mālu mīdeklis.**" [Turpat, 397]

Līdzīgā veidā buramvārdos tiek ievīti vēlējumi: “..dodi labu krējumu un sviestu kā mālus..” [turpat, “Kreimiņš kā māli”, “Būs sviesta kā mālu”, “kreima kā mālu skrīnī”, “sviests kā māli, kā upes glūda”, “jūras māliņš ir mans sviestiņš”, “manas gosniņas, ēdat tepat upmalē, pie mālu avotiņa” [turpat, 398, 399]. Pēdējo trīs piemēru saistība ar dažādām ūdenskrātuvēm tiek asociēta ar maģijas formulās izmantoto analogijas principu, tomēr tie apstiprina arī praktiskā pieredzē balstītus pieņēmumus par ūdenstilpēm un to krastu atsegumiem kā vispiemērotākajām mālu ieguves vietām primitīvās podniecības apstākļos. Šī dubultā nozīme labi atklājas šādā buramvārdu formulā: “Tepat mālu kalniņš, avots tek, mālu bedre, ābols aug, zied: ēd, dzer, gremo, guļ – riet pieniņš, kreimiņš manu govu tesmeņos” [turpat, 399].

Tautasdziesmās mālu ieguves vietas minētas tikai trīs gadījumos...

Vilciņš savus zābaciņus
Mālu dobē balināj'.
LTdz 7269

Podu kalna kārkliņi
Līcin līka
Mūsu tēva rotiņu
Kaltējot.

Vilciņš savus zābaciņus
Mālbedrē iemērcējis.
LTdz 7272

LTdz 9153

Diemžēl apzīmējums *mālu bedre* bez citām norādēm neļauj viennozīmīgi to attiecināt uz podniecību, jo šādi līdz pat mūsu dienām tiek sauktas arī mālainu smilšu ieguves vietas krāšņu un pavardu mūrēšanai. *Podu kalna* nosaukums turpretī pārliecinoši norāda uz mālu ieguves vietu podniecībai, lai arī nedod iespēju precizēt dziesmas rašanās laiku.

Piena un sviesta vārdos kā analogija sviesta vezumam tiek piesaukts arī *mālu vezums*, tā norādot uz mālu vešanu mājās kā ikdienišķu un zināmu darbību.

Sviestu kuļot: “Mālos, mālos brauc”, “lebrauca ar mālu vezumu”, “Atbrauc sviesta māmuliņa ar to mālu vezumiņu..”, “Miļā Māra brauc pa Aivieksti ar zila māla vezumu..”, “Taisies, taisies, sviestiņ, atbrauks vecais ar mālu vezumu”, “Nu brauc žīds ar māliem” [8 1939, 398]. Pēdējais piemērs rāda, ka formulas sākotnējā analogija aizmirsusies, zūdot nepieciešamībai vest mājās mālus podniecībai. Žīda tēls ieviests kā jaunākiem laikiem raksturīgs dažādu preču tirgotājs, lai arī, visticamāk, šo preču klāstā mālu vezumi neietilpa.

Kopumā var apgalvot, ka buramvārdos un nedaudzās dziesmās minētie māli lietoti podniecībai, jo: 1) tie salīdzināti ar sviestu, tātad ir plastiski, piemēroti veidošanai; 2) tie vesti mājās; 3) tie tikuši mīcīti. Tematiski minētās dziesmas un buramvārdi saistīti ar sieviešu darbību, tādēļ var pieņemt, ka mālu pieminējumi attiecas uz senāko podniecības tipu.

Nākamie seši *māla* pieminējumi (piecas dziesmas) saistāmi ar tādu specifisku podniecības nozari kā sīkplastika:

Esmu resna mātes meita,
Vai **no māla viļināta**;
Smidris garis tautu dēls
Nāk pēc manis lūkoties.
LTdz 32 809

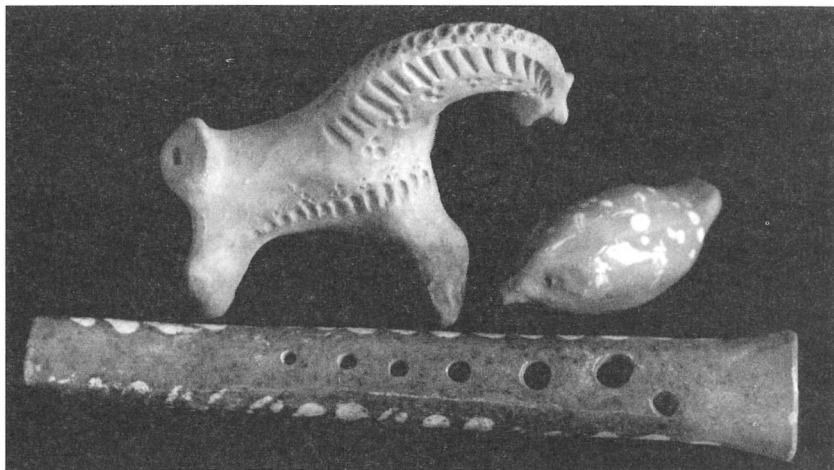
Es tādus kundziņus
Pat' pataisītu:
Saveltu mālus,
Ieliktu stūrē,
Ar vecu bistaklu
Actiņas durtu.
LTdz 20 736

Pirmā dziesma rāda, ka veidošana no māla ir pietiekami pazīstama nodarbe, ja jau ar to salīdzināts meitas augums, bet otrajā dziesmā attēlotā darbība, iespējams, veikta maģiskā nolūkā. Tradīcija darināt māla figūriņas rituāliem mērķiem Latvijā bija zināma jau neolītā [5, 14]. Folklorā ziņas par mālu izmantošanu maģijai atrodamas burvju un raganu darbību aprakstos – tur māli minēti kā viena no burvju nešļavu, sainīšu sastāvdaļām [8 1941]. Etnogrāfiskajā keramikā plaši izplatītā svilpīšu gatavošana dažādu figūru izskatā Latvijā varētu būt aizsākusies viduslaikos, bet vienkāršas stabules, iespējams, darinātas jau agrāk (5. att.).

Maziņš biju, ganos gāju,
Mālu nesu kulītē,
Atsasēdu pie akmeņa,
Iztaisīju cilvēciņu.
LTdz 7334

Vecs ar vecu gonūs gōja,
Mōlu nese ozutē,
Atsasāduš' uz akmiņa,
Taisa mōla stabuleites.
LTdz 7334, 2

Šīs divas citētās dziesmas varētu tikt uzlūkotas gan kā ganu vidū izplatīta laika kavēkļa attēlojums, gan arī kā maģiskas darbības apraksts. Šis motīvs atrodams tikai vienā pamatdziesmā un divās versijās. Folkloras kopu repertuārā tam nereti tiek piešķirts nerātns raksturs, tādēļ darbojošās personas – *maziņš*

5. att. Māla sīkplastika: zirdziņš – Ēvalds Vasīļevskis; putniņš – Dārta Dumpe; stabule – Baiba Dumpe

un *vecs ar vecu* – varētu tikt skaidrotas dažādi. Jaunāko laiku podniecības prakse liecina, ka ar sīkplastikas izgatavošanu parasti nodarbojas bērni, apgūstot amatu, un vecāki ļaudis, kam smagākiem darbiem nav spēka.

Nākamais atslēgvārds *zvirgzdi* aplūkotajā tautasdziesmu izdevumā minēts tikai astoņas reizes, turklāt lielākoties ar nozīmi *grants* (sīkas, noapaļotas minerālu daļiņas) un nav skaidrojams kā šķautņainas sasmalcinātu iežu daļiņas. Par to liecina vārda *zvirgzdi* lietojums, aizstājot vārdus *olas, oļi, sīkas olas, akmeņi, sīkakmeņi* šādos motīvos: “Ai, upīte, olainīte, / Tavu greznu likumiņu” un “Strauja, strauja tā upīte, / Kam akmeņi dībenā”. Vienā gadījumā minēti *jūras zvirgzdi* un vienā – *Ūļu zeme, zvērgzdu zeme*, tātad arī šeit *zvirgzdi* nozīmē granti.

Runājot par podniecības tehnoloģiju, nācies secināt, ka *zvirgzdi* ir reti lietots un daļēji aizmirsts vārds. Arheologi ar šo terminu apzīmē saberztus akmeņus, tā tas ir skaidrots arī Latvijas padomju enciklopēdijā [4] (turpmāk – LPE), savukārt “Latviešu etimoloģijas vārdnīcā” [1] rodams vārda cilmes skaidrojums, kas pieļauj abas nozīmes. No apskatītajām tautasdziesmām tikai divas viena tipa dziesmas pieļauj *zvirgzdus* skaidrot kā saberztus akmeņus, jo šajā motīvā *zvirgzdu* vietā biežāk lietoti vārdi *sīkakmeņu, smolkakmiņu, akmeņu, laukakmiņu, nevis oļu*, kā tas bija iepriekšējā piemērā:

Es uzvilku ūdens kraklu,
Smalku zvirgzdu kažociņu,
 Lai varētu ar Dieviņu
 Pret ziemeļi spēlēties.
 LTdz 13 119, 7

Sen dzīros, nu es iešu
 Ar ziemeļi spēkoties:
 Ūdens putu kreklu vilku,
Sīkakmeņu kažociņu.
 LTdz 13 119, 2

Neuzņemoties skaidrot šī motīva jēgu, var tikai norādīt uz Janīnas Kursītes rakstu "Pasaules radišanas mīta atspulgs latviešu dainās", kur šis motīvs minēts kā pasaules pirmradišanas akta elements [2, 46]. Motīvam varētu būt sakars arī ar maģiju, uz ko norāda *ēdes vārdos* atrodamā formula: "Apvelc cim-dus, **apvelc akmeni**". Diemžēl arī šis salīdzinājums nedod norādes izraudzī-tajā tēmā.

Vienīgo nepārprotamo *zvirgzda akmens* kā irstoša, drūpoša akmens piemi-nējumu izdevās atrast buramvārdos: *dzirkstes vārdi*: "Iznīksti, izdilsti kā vienas dienas gaņums, kā vecs mēness, kā **zvirgzda akmens** caur žogu sviežot." Otrā buramvārdu formula ar *zvirgzdu* pieminējumu nedod iespēju noteikt vārda lietojuma nozīmi: *čūsku vārdi*: "**Zvirgzdu kalniņš**, ūdenī akmens, vidus pļavi-ņa, apkārt upīte."

Līdzšinējā pieredze, izgatavojot traukus ar *zvirgzdu* piejaukumu veidma-sai, liecina: 1) labi jāprot noteikt akmens īpašības pēc tā ārējā izskata, lai atšķir-tu viegli irstošus akmeņus no tādiem, kas nepadodas sasmalcināšanai karsējot; 2) fiziski grūtākie posmi trauka tapšanā ir akmeņu salasišana un mālu mīcīša-na. Šajā kontekstā šķīta lietderīgi pievērst uzmanību drūpošu akmeņu un akmeņu kā nastas, to nešanas motīvam folklorā.

Ar **akmens** drupšanu, iznīkšanu saistītie priekšstati varētu būt atrodami daļā buramvārdu – tajos, kur slimība tiek sūtīta pie *akmens*, līdzīgi kā pie ci-tiem iznīkstošiem objektiem – *prauliem, pūpēžiem, gruziem* (līdzīgi kā tas darīts *dzirkstes vārdos* ar *zvirgzdu akmeni*), piemēram: "Trīs mīļas, svētas meitas sēd vecas pirts palāvē, rausta vecas slotas zarus, **vecus krāsns akmeņus**, pilnus istabas kaktus, vecus gruzus" [8 1939, 412, 413]; "Trums sēd kalnā kā siena tupesis. Dievs dod tam **piesisties pie pelēka akmeņa!** Dievs dod tam **iznīkt** kā zirņa graudam. Tas cilvēks lai paliek kā bijis" [turpat, 434]; "**Akmens pampst ugunskurā**, lopiņa miesa vien nepampst" [turpat, 432]. Pedējais pie-mērs visai tieši norāda uz uguns iedarbībā notikušajām akmens pārmaiņām. Pārsvārā buramvārdu formulās tomēr izmantotas tādas akmeņus raksturojo-šas īpašības kā pastāvība, nekustība, nespēja just.

Izdevumā “Latviešu tautasdziesmas” var atrast tikai nedaudzus motīvus, kuros iespējams saskatīt akmens kā irstošas vielas īpašības. Folkloras pētnieki, kas analizējuši akmens tēlu tautasdziesmās (piemēram, Benedikta Mežale rakstos “Akmenim dziļas saknes” [6] un “Ieskats tautas poēzijas dziļstruktūrā” [7]) līdz šim balstījušies uz priekšstatiem par akmeni kā nedalāmu, pastāvīgu objektu. Minēto motīvu neviennozīmīgais skaidrojums prasa plašāku apskatu, tādēļ šajā pētījumā tie nav aplūkoti.

Ar pazīmju grupu, kas varētu norādīt uz akmeņu savākšanu, tautasdziesmās saistāms tikai viens motīvs:

Kad es būtu savu Laimi
Celiņā panākusi,
Es tai liktu pilnu nastu
Sīku mazu akmentiņu.
LTdz 36 229, 2)

Es savai Laimēnai
Akmisteņu nostu lyku,
Kam jei mani iġryuduse
Asareņu paļteitē.
LTdz 36 203

Šis motīvs konstatēts divās pamatdziesmās un 15 versijās. Rodas jautājums – vai Laimai par nelaimīgu dzīvi novēlētais darbs nav saistāms ar pašas dziedātājas smagā darba pieredzi, līdzīgi kā iepriekš minētajos dziesmu motīvos, kur minēta mālu mīšana.

Šie piemēri, lai arī diskutējami, ļauj no cita viedokļa paraudzīties uz ierastu dabas objektu – šīnī gadījumā **mālu, zvirgzdu, akmeņu** – īpašībām, kas izpaužas, lietojot tos iedzīves priekšmetu izgatavošanā.

Nobeigumā var secināt, ka folklorā atrodamas norādes par senāko podniecības tipu, kas labāk saglabājušas buramvārdos, mazāk – dziesmās. Tie ir priekšstati par mālu ieguvu un mīcīšanu, kā arī akmens izmantošanu zvirgzdu sagatavošanai. Pagaidām neizdevās atrast piemērus, kas ļautu spriest par podniecību kā amatniecības nozari.

Literatūra

1. Karulis, K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2001.
2. Kursīte, J. Pasaules radīšanas (kosmogoniskā) mīta atspulgs latviešu dainās. *Grāmata*. Nr. 7/8, 1991, 44.–52. lpp.
3. *Latviešu tautasdziesmas* 1.–8. sēj. Rīga : Zinātne, 1979–2004.

4. *Latvijas padomju enciklopēdija*. 10.₁ sēj. Rīga : Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987.

5. Loze, I. *Akmens laikmeta māksla*. Rīga : Zinātne, 1983.

6. Mežale, B. Akmenim dziļas saknes. *Literatūra un Māksla*. Nr. 34, 1985.

7. Mežale, B. Ieskats tautas poēzijas dziļstruktūrā. Grām.: *Pasaules skatījuma poētiskā atveide folklorā*. Rīga : Zinātne, 1988, 26.–40. lpp.

8. Straubergs, K. *Latviešu buramie vārdi*. 2 sēj. Rīga : Latviešu folkloras krātuve, 1939, 1941.

9. Лозе, И.А. Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины. Рига : Зинатне, 1979, 204 с.

Baiba Dumpe Pottery in Latvian Folklore

Summary

The aim of the study is to identify in folklore (folksongs and incantations) elements connected with pottery making, and, as far as possible, to assign these to particular stages of the development of pottery production. The article focuses on words describing the raw materials for pottery: *māli* (clay), *zvirgzdi* (gravel/crushed stone), *akmens* (stone), *ola* (pebble/egg) and *olis* (pebble).

The study was based on the folksongs included in the academic work *Latviešu tautasdziesmas* ("Latvian Folksongs"), published from 1979 onwards, as well as incantations compiled in the work *Latviešu buramie vārdi* ("Latvian Incantations").

The word *māli* (clay) mostly appears in folksongs in the context of agriculture, less often in connection with pottery-making. Most commonly, the gruelling labour of kneading clay is wished on the landowners in hell when they die. It is thought that this group of folksongs appeared in the 18th century, when corvée labourers were made to prepare clay and to shape and fire bricks for the buildings of the estates. The oldest ideas concerning the places for obtaining clay and the tasks of bringing the clay home and kneading it are to be found in the incantations. These relate to dairying, especially to butter production, i.e. the sphere of women's work, which up to the 13th century also included pottery-making.

In folksongs, the word *zvirgzdi* actually refers to "gravel" rather than crushed stone. However, certain mythological songs mentioning *zvirgzdi* do permit different interpretations of this term. A much more precise concept of *zvirgzdi* as stone that has been made brittle by heating it is to be found in the incantations.

The idea of stone as a crumbling, impermanent substance has been lost entirely from contemporary consciousness, so in folklore research to date, stone has been viewed as a symbol of changelessness, permanence and eternity. However, it should be remembered that for about two thousand years, from the beginning of the Bronze Age up to the Middle Ages, the crushing of stone for the needs of pottery was part of everyday work. In this context, the symbolic significance of stone in both folksongs and incantations might be interpreted differently than hitherto. Experience in replicating ancient pottery has shown that one of the most difficult tasks in the preparation of crushed stone is the identification and provision of suitable material. This motif is found in only one group of folksongs, those expressing the wish that Laima (the goddess of fate) should carry a load of stones for having fated a person to lead a hard life.

It is concluded that folklore does indeed contain references to pottery production as an element of the domestic economy, which are better preserved in incantations, less so in the songs. These are the ideas concerning the procurement and kneading of clay and the provision of crushed stone. So far, it has not proved possible to find examples referring to pottery as an activity undertaken by craft workers.